

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Марина В'ячеславівна БОРИСЛАВСЬКА,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права,
civil@univer.km.ua

УДК 347.611

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ЩОДО РОДСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ДО 1917 РОКУ

Досліджується становлення регулювання родства на українських землях у період до 1917 року. Охарактеризовані особливості агнатського та когнатського родства за римським приватним правом. Встановлено, що певною мірою і римське право через право Візантії вплинуло на розвиток правового регулювання родства на українських землях. Особливо детально охарактеризовані положення про родство тих нормативних актів, які свого часу діяли на всій чи частині території України. Такими нормативними актами є Загальне австрійське цивільне уложення 1811 року, Звід законів цивільних Російської імперії 1832 року, Зібрання малоросійських прав 1807 року хоч і не мало прямої дії на території українських земель, проте було узагальненням та систематизацією звичаєвого права тих часів.

При проведенні дослідження наголошується на суттєвих відмінностях у порядку встановлення та правових і соціальних наслідках шлюбного та нешлюбного родства. Аналізуються права та обов'язки батька щодо своїх нешлюбних дітей.

Ключові слова: родство, кровне родство, незаконнонароджені (нешлюбні) діти, законнонароджені (шлюбні) діти.

Правове регулювання родства в сучасному законодавстві стало наслідком еволюції пам'яток та джерел права наших попередників протягом століть, а можливо, й тисячоліть. Безсумнівно, що значний вплив на сучасне законодавство здійснили запозичення із права інших держав, а також рецепція римського права. Свій вплив здійснює й сучасна тенденція щодо гармонізації та адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС.

Відповідно науковий інтерес викликає кожен етап розвитку вітчизняного сімейного права. По-перше, він є результатом еволюції регулювання сімейних відносин, тривалість якої обчислюється століттями. По-друге, дозволяє прослідкувати зміни напрямів правового впливу на сім'ю та учасників сімейних відносин [1, с. 42], а відповідно й дослідити обставини, які вплинули на еволюцію сімейного законодавства, та можливі напрями його розвитку в майбутньому. До речі, як показує практика, в окремих випадках вони бувають досить неочікуваними, несподіваними та малопрогнозованими.

Хоча питання родства були предметом дослідження багатьох дореволюційних (О. І. Загорівський, К. Д. Кавелін, Д. І. Мейер, К. О. Неволін, О. І. Покровський, В. І. Сінайський), радянських (Я. Р. Веберс, Є. М. Ворожейкін, В. І. Данілін, С. І. Реутов) та сучасних науковців (А. В. Маркосян, К. А. Кіріченко, О. М. Нечаєва, З. В. Ромовська, Н. М. Тарусіна), залишається ще багато малодосліджених питань та нюансів. Так, окремої уваги потребують історичні аспекти встановлення походження дітей у період з зародження держави та права на Українських землях і до 1917 р. Окремого дослідження потребують правові та соціальні наслідки визнання родства «законним» чи «незаконним».

Слід зазначити, що велика увага родству була приділена ще давньоримськими юристами. У римському праві в різні періоди часу основою побудови сім'ї виступало агнатське та пізніше — когнатське родство. Агнатська сім'я була заснована не на кровному спорідненні, проте агнати вважалися родичами, оскільки підкорялися владі одного домовладки (незалежно від наявності кровного зв'язку між ними). Причому невістки, зяті домовладки, переходячи під його владу, втрачали юридичне значення кровного родства зі своїми батьками та іншими родичами, що впливало на їх правовідносини, насамперед, спадкові. Ще однією особливістю агнатського родства було те, що воно велося виключно по чоловічій лінії [2, с. 42; 3, с. 86; 4, с. 462]

З часом така штучність агнатської сім'ї стала значною перепорою для розвитку цивільного обороту, розвитку приватної власності. Окрім того, агнатське споріднення перешкоджало та суперечило природному бажанню батьків залишити спадщину своїм рідним, кровним дітям, які стали агнатами (тобто, родичами) іншого домовладки, при цьому майже жодними майновими правами, зокрема щодо спадкування, в агнатській сім'ї не володіли. Це й призвело до поступової заміни агнатської сім'ї на когнатську, основою якої був зв'язок людей на основі кровного

походження. Когнатська сім'я та когнатське споріднення, як зазначає О. А. Підпригора, пережили Стародавню Римську державу. І зараз значна частина сімейних правовідносин виникає саме внаслідок кровного родства [3, с. 86], що сприймається абсолютно природно.

Після падіння Римської імперії у 476 р. римське право продовжувало існувати і навіть розвивалося у Візантії [5, с. 19]. К. О. Неволін підкреслював відсутність у візантійському праві батьківської влади в розумінні римського права [6]. Проте й про повне рівноправ'я батьків не йшлося. Авторитет та влада чоловіка, батька відповідно до давнього права були незрівнянно вище, ніж авторитет жінки, матері (окрім випадку природного відпадиння авторитету, влади батька внаслідок його смерті) [7, с. 289].

Цей період вітчизняної історії традиційно називають «дохристиянським» періодом. Науковці зазвичай відзначають досить ліберальний характер сімейного права в цей час. Йдеться про неформальні правила укладення шлюбу (наприклад, «умичка» (крадіжка) чи купівля дружини), деяке поширення багатощлюбності (як одночасної, так і послідовної), терпимість до конкубінату, повсюдне поширення наложництва, визнання незаконнонароджених дітей тощо [7, с. 414; 8, с. 35–40]. За словами О. І. Загоровського, це були несприятливі умови для розвитку понять про законність та незаконність народження, що підтверджується й історичними прикладами з життя найвищих прошарків населення, в т. ч. князів [7, с. 414].

Отже, законність походження дитини на цьому етапі розвитку суспільства визначального значення не мала. Відповідно під батьківську турботу підпадали і нешлюбні діти, і «прийомиши». Ганьби незаконнонародженим дітям Руська Правда не оголошувала. Проте ті з них, хто був народжений від рабині, до спадкування не закликалися (ст. 98).

На розвиток права Київської Русі значний вплив здійснило введення християнства¹. З його поширенням православна церква стала використовувати різноманітні норми канонічного права, перш за все, візантійського [9, с. 57]. Візантійське право, яке дійшло до нас через Кормчі книги та новоканони (візантійські збірники церковних правил), впливало і на встановлення відносин між батьками та дітьми [7, с. 269].

Отже, з прийняттям християнства становище учасників сімейних відносин змінилося. Такі традиційні цінності, як таїнство шлюбу та зачаття, непорушність шлюбу тощо зумовили диференціацію правового становища шлюбних та нешлюбних дітей. При цьому відрізнявся як спосіб встановлення їх походження, так і зміст правовідносин, що склалися між батьками та дітьми [6, с. 396; 7, с. 414–415; 10, с. 18].

За висловлюванням О. І. Загоровського, закон надавав захист лише тому статевому союзу, який укладений на умовах, передбачених ним,

¹ Введення християнства на Русі відбулося близько 988 року. Проте фактично його запровадження відбувалося довго та непослідовно. Звичайно, введення нової релігії зустріло опір простого народу та вимагало застосування примусових заходів з боку держави [9, с. 52]. Зрештою, на більшості земель Стародавньої Русі воно було запроваджено не раніше XII ст., а на окремих територіях — й у XV–XVI ст. [7, с. 415].

тобто, законному шлюбу. І внаслідок цього такий же захист поширювався і на нащадків тільки від такого союзу. А нащадки, які походили від простих, нелегальних союзів чи випадкових зв'язків, таким захистом не користувалися [7, с. 261].

Не тільки в нормативних актах, що діяли в ті часи, але й у народних звичаях (так званому «звичаєвому праві») прослідковується детальна увага та вкрай негативне ставлення до нешлюбних дітей та їх батьків (особливо до матері). Звичай та законодавство робили їх життя надзвичайно складним. Окрім відсутності в таких дітей та батьків певних прав, нешлюбний зв'язок розглядали як злочин, який заслуговував на покарання (зазвичай — побиття). Таких батьків та їх дітей називали ганебними прізвиськами, часто виганяли з сімей та сіл (селищ). При внесенні запису про хрещення дитини до церковних книг в окремі графі вказувалося на законність чи незаконність її народження [11, с. 284].

Категорія «незаконнонароджені діти»² продовжувала існувати в нашій країні аж до революції 1917 р., хоча до к. XIX — поч. XX ст. багато політичних діячів, філософів, юристів засуджували положення законодавства про інститут нешлюбних дітей, закликали їх скасувати, запровадити інститут добровільного визнання батьком своїх нешлюбних дітей за зразком французького законодавства [12; 13, с. 526–527].

Серед джерел права, які були прийняті та, як правило, діяли на території сучасної України у так званій «дореволюційний» період (до жовтня 1917 року), найбільш відомими є Руська Правда, Статут Великого Князівства Литовського³, Соборне уложення 1649 р., Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р., Галицький цивільний кодекс 1797 р., Зібрання малоросійських прав 1807 р., Загальне австрійське цивільне уложення 1811 р., Звід законів цивільних Російської імперії 1832 р., Звід місцевих законів західних губерній 1837 р. Характерним та узагальнюючим для них є те, що у сфері сімейних відносин вони переважно встановлювали правила про шлюб, умови вступу в шлюб, визнання його недійсним, розірвання шлюбу, права та обов'язки подружжя. Надзвичайне значення надавалося згоді батьків на шлюб (особливо щодо дівчини) та правовим наслідкам її неотримання.

Систематизація та правове регулювання положень про родство (види, ступені та лінії родства, правові наслідки, пов'язані з ним), деколи — свойство виникає лише з поч. XIX ст. у більш пізніх з вказаних пам'яток права (Зібрання малоросійських прав 1807 р., Загальне австрійське цивільне уложення 1811 р., Звід законів цивільних Російської імперії 1832 р.).

² У законодавстві Російської імперії цей термін у 1902 році був замінений на термін «нешлюбний» (рос. — *внебрачный*).

³ Найбільш відомими є три редакції Статуту Великого Князівства Литовського:

- 1) «стара» 1529 р.;
- 2) «Волинська» 1566 р.;
- 3) «післялюблінська» 1588 р.

За своєю суттю Статуту Великого Князівства Литовського були результатом творчої переробки місцевого звичаєвого права, литовського, німецького, польського цивільного законодавства з використанням принципів та ідей римського права.

Зібрання малоросійських прав 1807 р. (ЗМрП 1807 р.) містило положення щодо родства, яке було трояким, оскільки виділено три його види:

1) природне, «яке походить від народження» (тобто так зване кровне родство);

2) те, що походить від свояцтва, тобто яке виникає між родичами подружжя;

3) кумівство, дев'ять видів якого у різних варіантах поєднують таких осіб: священика, який здійснює акт хрещення, його синів, «восприємника»⁴, похресника, його батька, матір, синів похресника тощо [14].

За першим видом родства (природне) відбувається спадкування та може встановлюватися опіка, два інші (свояцтво та кумівство) не породжують відносин ані щодо спадкування, ані з опіки, проте є перешкодою до вступу в шлюб [14].

Таким чином, можна зробити висновок, що у ЗМрП 1807 р. родством визнавалися кровні зв'язки, свояцтво та духовні зв'язки, породженні хрещенням. Тобто таке розуміння родства значно ширше за родство в сучасному розумінні, яке пов'язує осіб переважно на підставі кровного родства, походження.

Загальне австрійське цивільне уложення 1811 р. (ЗАЦУ 1811 р.) кардинально вирізнялося серед інших правових джерел тим, що в ньому були спроби введення визначень тих чи інших правових явищ, понять, зокрема, у сімейній сфері. Відповідно у цьому нормативному акті під сім'єю розумілися родоначальники (*die Stammältern*) з усіма їх низхідними. Зв'язок між цими особами називався родством (*die Verwandtschaft*), а зв'язок, що виникає між одним з подружжя та родичами іншого з подружжя — свояцтвом (*die Schwögerschaft*) (п. 40) [15]. Із зазначених положень ЗАЦУ 1811 р. можна зробити висновок, що під поняття «родство» не підпадав кровний зв'язок «родоначальників» з висхідними родичами, а сім'я фактично прирівнювалася до родства, причому виключно по низхідній лінії. Не дивно, що такі учасники сімейних правовідносин, як батьки і діти, сприймалися зовсім по-іншому, так би мовити, більш широко. Згідно з п. 42 ЗАЦУ 1811 р. під словом *батьки* розумілися, за загальним правилом, незалежно від ступеня, всі родичі по висхідній лінії, а під словом *діти* — всі родичі по низхідній лінії [15]. У п. 41 ЗАЦУ 1811 р. визначено порядок обрахування ступенів родства, а також ступенів свояцтва [15].

У главі третій ЗАЦУ 1811 р. містилися й положення щодо родства законного та незаконного (нешлюбного). Основне щодо нього полягало у закріпленні нерівності правовідносин за участю «законних» та «нешлюбних» дітей (п. 155 ЗАЦУ 1811 р.). При цьому в нормативному акті було закріплено дві презумпції — законності народження (п. 138 ЗАЦУ 1811 р.) та презумпція нешлюбного народження (п. 155 ЗАЦУ

⁴ Хрещені батько, мати.

1811 р.). Законність народження презюмувалася (п. 138 ЗАЦУ 1811 р.) на користь дітей, які народжені жінкою на сьомому місяці після укладення шлюбу, або на десятому місяці після смерті чоловіка чи розірвання шлюбного союзу [15]. Ця законна презумпція могла бути спростована доказами протилежного [15, с. 43]. Встановлена у п. 155 ЗАЦУ 1811 р. презумпція (припущення) про нешлюбне народження передбачає її застосування й у випадку, коли дитина народилася від замужньої жінки, проте *до* чи *після* визначеного у п. 138 строку. Таким чином, виходили із співставлення дати народження дитини, періоду перебування у шлюбі, моменту припинення шлюбу. Отже, фактично для «законності» дитини право вимагало не стільки народження у шлюбі (законнонародженість), скільки зачаття у шлюбі. А час такого зачаття визначався на підставі наступного народження. Право оспорювати законність народження дитини належало лише чоловіку матері (п. 156–158 ЗАЦУ 1811 р.) протягом трьох місяців після отримання повідомлення про народження дитини, а у випадку його смерті протягом зазначеного періоду — його спадкоємцям (п. 159 ЗАЦУ 1811 р.). Мати право на оспорювання законності народження своєї дитини не мала. Так, відповідно до п. 158 ЗАЦУ 1811 р. ані здійснення матір'ю прелюбодіяння, ані її заява про нешлюбність дитини не можуть самі по собі позбавити дитину прав законного народження.

Нешлюбні діти взагалі були позбавлені «прав сім'ї та родства»; вони не мали права ні на прізвище батька, ні на дворянство, герб та інші переваги батьків (п. 165 ЗАЦУ 1811 р.) [15]. Відповідно до ЗАЦУ 1811 р. нешлюбна дитина отримувала право на родові ім'я матері (п. 165 ЗАЦУ 1811 р.), тобто записувалася за прізвищем діда по материнській лінії.

Однак відповідно до п. 166 ЗАЦУ 1811 р. і нешлюбна дитина мала право вимагати від своїх батьків належного їх майновому стану утримання, виховання та забезпечення. Батько був зобов'язаний відшкодувати матері витрати на пологи та на утримання дитини протягом перших шести тижнів, а якщо в цьому була потреба — то й на майбутнє [15].

Разом з тим нешлюбна дитина не перебувала під батьківською владою свого батька, а мала в якості представника опікуна [15]. Поки мати сама хотіла та могла виховувати дитину, батько не мав права забрати її до себе (п. 168 ЗАЦУ 1811 р.). Тобто мати мала пріоритет на виховання нешлюбної дитини перед її батьком. Якщо ж нешлюбній дитині загрожувала небезпека, батько мав право відібрати дитину в матері, помістити її до себе або в іншому безпечному місці (п. 169 ЗАЦУ 1811 р.) [15].

За окремих передбачених у законодавстві обставин могло відбутися узаконення нешлюбних дітей, зокрема внаслідок:

- а) усунення перешкод до шлюбу батьків, або внаслідок доведення того, що хоча б один із них не знав про наявність перешкод до укладення шлюбу;
- б) наступного укладення шлюбу батьками дитини;

в) «милості» (рішення) правлячого князя (п. 160–162 ЗАЦУ 1811 р.) [15].

Звід законів цивільних Російської імперії 1832 р. (ЗЗЦ РІ 1832 р.), який також діяв на території українських земель, у гл. III «Про союз родинний» т. X ч. 1 дає визначення роду (ст. 196), близості родства (ст. 197), ступенів та ліній родства (ст.ст. 198–210). Введення цих положень обумовлювалося певними практичними потребами. Відповідно до ст. 196 ЗЗЦ РІ 1832 р. родом є зв'язок усіх членів сім'ї чоловічої та жіночої статі, що походять від одного спільного родоначальника, навіть якщо не всі з них мали його ім'я та прізвище (ст. 196) [16]. Із зазначеного можна виділити такі ознаки роду: члени роду мають загального родоначальника (тобто підставою об'єднання у рід є виключно кровне споріднення); складається з усіх членів сім'ї, тобто рід ототожнюється з поняттям «сім'я» (рід — це не декілька сімей, а саме одна); включає осіб чоловічої та жіночої статі; члени роду можуть носити ім'я чи прізвище родоначальника або мати інше прізвище.

Забороною вступати у шлюб особам, які знаходилися у ступенях родства та свояцтва, «церковними законами узаконеними». Розрізнялося родство трьох видів: кровне (виникало внаслідок народження), духовне та цивільне, яке виникало з усиновлення [16]. К. А. Кіріченко називає це «плюралістичним розумінням родства» [10, с. 19]. При цьому перший вид родства науковець вважає природним, два інші види (внаслідок хрещення та усиновлення) — штучним [10, с. 19]. Звичайно, з огляду сучасної людини взагалі важко збагнути виникнення відносин родства внаслідок хрещення, а ще більше — прирівняння його правових наслідків до наслідків «природного» родства, суттєвість цих правових наслідків. Проте новим та явно прогресивним явищем є прирівняння у ЗЗЦ РІ 1832 р. до родства відносин з усиновлення.

Надаючи величезного значення походженню дитини саме у шлюбі, тогочасне законодавство виходило в одних випадках з моменту зачаття, в інших — із моменту народження дитини у шлюбному союзі. ЗЗЦ РІ 1832 р. встановлював, що всі діти, народжені у законному шлюбі, визнавалися законними, навіть тоді, коли вони народилися:

- 1) згідно природного порядку занадто швидко від укладення шлюбу, якщо батько не заперечував законності їхнього народження;
- 2) після припинення чи розірвання шлюбу, якщо між днем народження та днем смерті батька або розірвання шлюбу пройшло не більше 306 днів (ст. 119) [16].

Презумпція законності народження лімітувалася 180 днями після укладення шлюбу та діяла 306 днів після припинення шлюбу. Як підкреслював К. Д. Кавелін, ці строки були обумовлені спостереженнями за фізіологічною нормою та типовими варіантами відступу від неї. Однак критично підсумовує науковець, що новітні фізіологічні дослідження роблять прийнятні у законодавстві крайні межі самої короткої та самої

тривалої вагітності доволі сумнівними та спірними⁵. А між тим від них часто залежить надзвичайно серйозне для майбутнього життя визнання чи невизнання законності народження, яке саме по собі ніколи не може бути доведене, навіть при доказах прелюбодіяння матері, яка перебуває у співжитті із законним чоловіком [12]. К. Д. Кавелін зазначав при цьому на абсолютну неможливість проникнення до таємниці зачаття та на відносність висновків про законність чи незаконність зачаття, виходячи із тривалості вагітності [12, с. 87].

Тому, як підсумовує К. А. Кіріченко, зустрічалися випадки, коли дитина походила не від чоловіка матері, проте юридично вважалася сином чи дочкою такого чоловіка. Можливою була й інша ситуація, коли дитина, насправді зачата у шлюбі, була народжена після його припинення, але після спливу «траурного року», і саме тому визнавалася незаконнонародженою або вважалася дитиною нового чоловіка матері [10, с. 19]. Отже, зафіксоване у метричних книгах родство не завжди було справжнім, дійсним.

Якщо ж говорити про ситуацію, що законною визнається дитина, народжена у шлюбі, але зачата до нього, то згідно з ч. 1 ст. 119 ЗЗЦ РІ 1832 р. її зачаття вважається нешлюбним, тим не менше (за відсутності заперечень з боку батька), сама дитини вважається законною [7, с. 263]. Науковці-сучасники тогочасного суспільства та законодавства вважали такий підхід гуманним та сучасним [13, с. 521]. Так, В. І. Сінайський пояснює це тим, що зачаття дитини до шлюбу нерідко відбувалося від майбутнього чоловіка-батька. Тому *бажано передбачати* (виділено В. І. Сінайським) шлюбність дитини, яка народилася за природним порядком занадто рано, тим більш, що «взагалі треба берегти моральну атмосферу нової сім'ї» [13, с. 521–522]. Аналогічно висловлювався й О. І. Загоровський — «інтереси шлюбу та сім'ї вимагають цього» [7, с. 263].

Врегульовується у ЗЗЦ РІ 1832 р. і нешлюбне родство. Проте, незалежно від факту народження дитини поза шлюбом, встановлено правила про визначення її походження (родства). Таким чином, за критерієм «законності» родства у ЗЗЦ РІ 1832 р. розрізнялося п'ять видів дітей: законні (ст.ст. 119–131 ЗЗЦ РІ 1832 р.), діти від недійсних шлюбів (ст.ст. 131¹–131⁶ ЗЗЦ РІ 1832 р.), діти нешлюбні (ст.ст. 132–144 ЗЗЦ РІ 1832 р.), узаконені (ст. 144¹ ЗЗЦ РІ 1832 р.) та усиновлені (ст.ст. 145–163¹ ЗЗЦ РІ 1832 р.) [16].

Цікавим є положення, що нешлюбні діти зазвичай не могли мати прізвище матері, прізвище їх батька вони не могли носити за жодних умов⁶ (ст. 132³ ЗЗЦ РІ 1832 р.). Однак носити прізвище матері дитина

⁵ Це підтверджується й тим, що у тогочасному законодавстві зарубіжних країн згідно з дослідженнями О. І. Загоровського ці строки відрізнялися. Так, у французькому та італійському законодавстві — 180 та 310, у загально-німецькому — 180 та 302, в австрійському — 180 та 300, у саксонському — 182 та 302, у пруському — 210 та 302, швейцарському — 180 та 300 днів [7, с. 262].

⁶ При цьому нешлюбним дітям надавалося по батькові відповідно до імені їх «восприємника» (тобто, хрещеного батька), а прізвище встановлювалося однакове з по-батькові.

могла лише за згодою матері та батька, при умові, що він був відомим, та відповідно — живим. Батько нешлюбної дитини не міг визнати її своєю, не міг взяти її у свою сім'ю в якості рівноправного члена сім'ї⁷. Проте батько зобов'язаний був утримувати дитину до повноліття, якщо була така потреба. При необхідності він зобов'язаний був утримувати і матір такої нешлюбної дитини (ст.ст. 132⁴, 132⁶–132⁷ ЗЗЦ РІ 1832 р.). О. М. Нечаєва вказує, що обов'язок по утриманню дитини (а деколи і її матері) розглядався як особистий обов'язок батька, який виникав з природного зв'язку між батьками та дітьми. При цьому не мало значення, що його виконання батьком могло похитнути його суспільне становище, внести розбрат у його сім'ю та взагалі заподіяти йому моральних страждань. Виконання подібного обов'язку виправдовувалося необхідністю задовольнити нагальні інтереси нешлюбної дитини, забезпечити її існування, проте лише у випадках, коли вона потребувала допомоги з боку свого батька. Отже, неодмінною умовою утримання чоловіком своєї дитини, народженої поза шлюбом, була відсутність коштів у матері або їх недостатність [1, с. 49].

Інститут визнання батьком дитини передбачений не був. Як зазначає О. І. Загоровський, ЗЗЦ РІ 1832 р. у початковій редакції, передбачав тільки один спосіб встановлення позашлюбного синівства — розшук батька як злочинця через кримінальний суд. У подальшому ЗЗЦ РІ 1832 р. (зі змінами від 3 червня 1902 р.) сприйняв іншу позицію: родинний зв'язок (навіть і нешлюбний) не вважається проступком, а є підставою встановлення батьківства цивільним судом [7, с. 441]. При цьому законодавством не передбачено способів доведення батьківства, що давало повну свободу суду при вирішенні таких справ. Такими доказами О. І. Загоровський називає показання свідків, які підтверджують походження дитини від певного батька; письмові акти (як публічні, так і домашні, в т. ч. переписка з матір'ю дитини чи зі сторонньою особою, в якій відповідач називає дитину своєю); фактичне спілкування з дитиною, турбота про її утримання тощо. Для підтвердження родства ці докази використовувалися як у сукупності, так і кожен із них окремо [7, с. 441]. Відповідно дійсність родства була небезспірною.

Проаналізовані акти сімейного законодавства стали результатом узагальнення колосального, накопиченого століттями досвіду державно-правового регулювання сімейних відносин. Природно, як зазначає О. М. Нечаєва, що кожен історичний період розвитку висував і свої завдання, які вирішувалися за допомогою вдосконалення законодавства. Проте дещо залишалось незмінним, переходило із закону в закон. Серед цього традиційними були заборони щодо укладення шлюбів, за допомогою яких держава намагалася протидіяти народженню нездорового потомства [1, с. 61]. Важливе місце серед таких заборон у законодавстві більшості держав займають обмеження на шлюби між родичами. Таким чином, родство завжди було в центрі уваги суспільства та держави.

⁷ Інший підхід був щодо дитини законнародженої: переважне право на виховання дітей належить батьку, як главі сім'ї, за винятком випадку, коли суд вирішить, що враховуючи особливі обставини, інтереси дітей потребують виховання їх матір'ю [13, с. 515].

Значення родства, таким чином, часто проявлялося як правоутворюючий та правоперешкоджаючий юридичний факт. А наслідки такого юридичного факту ще й залежали від виду родства — шлюбного чи нешлюбного.

Характерною особливістю тогочасного сімейного законодавства був його зв'язок з церковними правилами та канонами. Особлива роль церкви полягала й у веденні записів у приходських метричних книгах (або говорячи сучасною мовою — у реєстрації актів цивільного стану — народження, смерті), а також у здійсненні інших юридично значимих дій (насамперед, вінчання, що вважалося укладенням шлюбу). Церква також брала участь у влаштуванні дітей, позбавлених батьківського піклування, та надавала прихисток іншим знедоленим. Уже не говорячи про те, що першопочатково «сімейні» правила виробляла саме церква, у подальшому значна частина з них увійшла до «світського» законодавства.

Ще однією особливістю сімейного права «дореволюційного періоду» був його сословний (становий) характер. Кожен із існуючих станів мав свої привілеї, або, навпаки, ними не володів [1, с. 61]. Власне, становий характер проявлявся не тільки в сімейному праві, але й у інших сферах суспільства «дореволюційного» періоду.

Проте, не дивлячись на все зазначене, О. І. Покровський, аналізуючи стан європейського цивільного права кінця ХІХ ст., зокрема у сімейно-правовій сфері, вказував на передовий характер саме вітчизняного права [4, с. 188].

Закінчення проаналізованого нами «дореволюційного» періоду розвитку сімейного законодавства було зумовлене надзвичайними змінами в усіх сферах суспільного життя у зв'язку із соціалістичною революцією 1917 р.

З початком «радянського» періоду відбулися кардинальні зміни у сфері сімейно-правового регулювання. Необхідно звернути увагу на те, що сімейні правовідносини стали предметом уваги радянської влади вже у найперші місяці її існування⁸. Зокрема нововведенням стало започаткування прийняття окремих нормативних актів (кодексів), спеціально присвячених сімейним (так званим шлюбно-сімейним) відносинам⁹. Проте головним стало те, що відбулася радикальна зміна

⁸ Перший надзвичайно важливий нормативний акт у цій сфері — Декрет «Про цивільний шлюб, про дітей та про ведення книг актів стану» був прийнятий уже 18 грудня 1917 р.

⁹ До речі, така тенденція зберігається і до сьогодні у більшості держав-колишніх республік СРСР, за винятком Грузії, Естонії, Латвії, Литви, які відмовилися від окремого законодавчого регулювання сімейних відносин на рівні кодексу. У більшості держав «соціалістичного» табору в післявоєнний період були прийняті окремі «сімейні» кодекси (хоча й з різними назвами). До цього сімейні відносини у таких державах врегульовувалися цивільними кодексами. Сімейний закон як спеціальний нормативний акт був прийнятий у Хорватії, Сербії. У Польщі триває дискусія щодо врегулювання сімейних відносин сімейним або цивільним кодексом [11, с. 24].

В Україні була спроба включити сімейно-правові положення до цивільного законодавства у проекті Цивільного кодексу в редакції від 25 серпня 1996 р. «Сімейне право» було передбачено у ньому окремою книгою шостою. Проте остаточним рішенням щодо врегулювання сімейного права стало прийняття самостійного Сімейного кодексу України на основі проекту, розробленого одноосібно З. В. Ромовською.

принципів правового регулювання сімейних відносин, був усунутий вплив на них церкви та релігії. Н. М. Тарусіна називає кардинальні післяреволюційні зміни «революційно-прогресивним сплеском сімейно-правових рішень» [17, с. 7]. На думку науковця, з точки зору долі та перспектив саме сімейного законодавства, Жовтнева революція 1917 року стала швидше благом, ніж бідю (звичайно ж, на відміну від її фактичних наслідків — голоду (зокрема, й дитячого), розрухи, стрімкого збільшення кількості сиріт, бездоглядних дітей тощо) [17, с. 35]. Безперечно, прогресивним стало започаткування принципу гендерної рівності, свободи розлучення, і щонайважливіше — урівнення в правах дітей «закононароджених» та «незаконнонароджених». За висновком науковців, цими започаткуваннями наша держава набагато випередила розвиток багатьох європейських країн [10, с. 19; 17, с. 35–36].

Отже, майже за сто років свого наступного розвитку («радянський» період та сучасний період незалежної України) сімейне право розвивалося вже за іншими «канонами». Проте і тут можна було побачити деякі регресивні з точки зору прав учасників сімейних відносин, рішення (насамперед, відносно дітей), що відкидали назад, у минуле. Серед таких можна назвати сумнозвісний Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства і заснування ордену «Материнська слава» і «Медаль материнства». Саме тому слід знати та не забувати про позитивне та негативне у «дореволюційному» сімейному праві. Це дозволяє не повторювати помилок, які вже були. Тим більше, що й сьогодні є надзвичайно багато нових питань щодо родства, які потребують вирішення. Серед них — проблемні аспекти застосування допоміжних репродуктивних технологій та їх наслідки, реалізація батьківських прав особами, які змінили стать після народження дитини, використання генетичного матеріалу померлих тощо.

Список використаних джерел

1. *Нечаева, А. М.* Семейное право [Текст] : курс лекц. / А. М. Нечаева. — М. : Юристъ, 2002. — 336 с.
2. *Иоффе, О. С.* История римского гражданского права [Текст] / О. С. Иоффе, В. А. Мусин — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та им. А. А. Жданова, 1975. — 156 с.
3. *Підпригора, О. А.* Основи римського приватного права [Текст] : підруч. [для студ. юрид. вузів та ф-тів] / О. А. Підпригора. — К. : Вентурі, 1997. — 336 с.
4. *Покровский, И. А.* История римского права [Текст] / И. А. Покровский. — СПб. : Летний сад, 1999. — 560 с.
5. *Гринько, С. Д.* Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція [Текст] : монограф. / С. Д. Гринько ; за наук. ред. Є. О. Харитоновна. — Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. — 724 с.
6. *Неволин, К. А.* История гражданских российских законов. Полное собрание сочинений в шести томах [Текст] / К. А. Неволин. — СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1851. — Том 1. — 640 с.

7. *Загоровский, А. И.* Курсъ семейнаго права. Изданіе второе, съ переменаами и дополненіями [Текст] / А. И. Загоровский. — Одесса : Типография Акционерного Южно-Русскаго О-ва Печатного Дъела, 1909. — 574 с.
8. *Нижник, Н. С.* Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России (IX–XX вв.) [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нижник Надежда Степановна ; Санкт-Петербургский университет. — СПб., 2003. — 492 л.
9. Історія держави і права України [Текст] : підруч. [для юрид. вищ. навч. закладів і фак.] / [А. Й. Рогожин, М.М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.] ; за ред. А. Й. Рогожина. — К. : Ін Юре, 1996. — Частина 1. — 368 с.
10. *Кириченко, К. А.* Эволюция доктринальных подходов к институту родства в отечественном семейном праве [Текст] / К. А. Кириченко // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия Право. — 2007. — Том 3. Вып. 2. — С. 18–27.
11. *Ромовська, З. В.* Українське сімейне право [Текст] : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / З. В. Ромовська. — К. : Правова єдність, 2009. — 500 с.
12. *Кавелин, К. Д.* Права семейственные [Текст] / К. Д. Кавелин // Журнал гражданского и уголовного права. — СПб. : Типография Правительств. Сената, 1884. — 170, II с.
13. *Синайский, В. И.* Русское гражданское право [Текст] / В. И. Синайский. — М. : Статут, 2002. — 638 с. (Классика российской цивилистики).
14. Зібрання малоросійських прав 1807 року [Текст] // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. — К. : Правова єдність, 2009. — Т. 1. — С. 885–1024.
15. Общее гражданское уложение Австрийской империи 1811 г. [Текст]. — СПб. : Типография Правительствующаго Сената, 1884. — 421 с.
16. Звід законів цивільних Російської Імперії 1832 р. (видання 1914 р.) [Текст] // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. — К. : Правова єдність, 2009. — Т. 2. — С. 9–237.
17. *Тарусина, Н. Н.* Ребенок в пространстве семейного права [Текст] : монограф. / Н. Н. Тарусина. — М. : Проспект, 2014. — 144 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 11 від 24 лютого 2015 року)*

Надійшла до редакції 25.02.2016

Бориславская М. В. Правовое регулирование отношений по родству на украинских землях до 1917 года

Исследуется становление регулирования родства на украинских землях в период до 1917 года. Охарактеризованы особенности агнатского и когнатского родства по римскому частному праву. Установлено, что в определенной степени и римское право через право Византии повлияло на развитие правового регулирования родства на украинских землях. Особенно подробно охарактеризованы положения про родство тех нормативных актов, которые в свое время действовали на всей или части территории Украины. Такими нормативными актами являются Общее австрийское гражданское уложение 1811 г., Свод законов гражданских Российской Империи 1832 г. Собрание малороссийских прав 1807 г., хоть и прямо не действовало на территории украинских земель, однако было результатом обобщения и систематизации обычного права того времени. При проведении исследования отмечаются существенные различия в порядке установления, а также правовых и социальных последствиях брачного и внебрачного родства. Анализируются права и обязанности отца в отношении своих внебрачных детей.

Ключевые слова: родство, кровное родство, незаконнорожденные (внебрачные) дети, законнорожденные (брачные) дети.

Boryslavska, M. V. Legal Regulation of the Relations on Relationship on the Ukrainian Lands till 1917

Formation of regulation of relationship on the Ukrainian lands during the period till 1917 is investigated. Features of agnat and kognat relationship on the Roman civil law are characterized. It is established that to some extent and the Roman law through the law of Byzantium has influenced the development of legal regulation of relationship on the Ukrainian lands. Provisions about relationship of those regulations which acted all over the territory of Ukraine or a part of it in due time are especially characterized in detail. Such regulations are: General Austrian civil code of 1811, Code of laws civil Russian Empire 1832. Meeting of the Little Russian rights of 1807 though had no direct action in the territory of the Ukrainian lands, however was generalization and systematization of a common law of that time.

When carrying out research essential distinctions as establishment, and also legal and social consequences of marriage and illegitimate relationship are noted. The rights and the father's duties concerning the illegitimate children are analyzed.

Keywords: relationship, consanguinity, illegitimate (illegitimate) children, legitimate (marriage) children.

